

İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE TEOLOJİK/FELSEFİ ROMAN GELENEĞİ

- The tradition of theological/philosophical fiction in Islamic thought -

Ali Kürşat TURGUT

Ankara Ü. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Öğrencisi

akursat01@hotmail.com

Abstract *In the tradition of Islamic thought, occasionally scholars have chosen to adopt a theological/philosophical fiction approach to their works. Scholars have adopted such an approach due to difficulties in expressing some concepts using a purely theological or philosophical style, and to simplify concepts for the reader to avoid misunderstandings. This essay will focus on theological and philosophical fiction and its main themes, in Islamic thought. Works in this field, whether theological or philosophical, aim to present the truths. The method of presenting these truths is merely a means. Whilst works in the Western utopia style do somewhat resemble theological/philosophical fiction in style, they differ significantly in themes and concepts. The theological and philosophical tradition, establishes its main themes and concepts through human potential. This can be perceived as the first signs of Islamic humanism.*

Key words: *the tradition of theology/philosophy fiction in Islamic thought, utopia, theological truths.*

Giriş

İslâm düşünce tarihine genel olarak bakıldığında, düşünürlerin fikirlerini özgün biçimlerle ifade ettiğini görürüz. Başlı başına bir konuyu ele alıp tartışma, şiir, hikâye ve roman gibi anlatım türleriyle hakikatlerin dile getirildiğine şahit oluruz. Farklı alanlarda bu anlatım türlerinin kullanılmış olması, edebi tarzdaki anlatımın sadece edebiyatçılara has olmadığını göstermektedir. Bu eserler aracılığıyla, salt teolojik yahut felsefî dille ifade edilmesi mümkün olmayan ya da yanlış anlaşılma ihtimali yüksek olan düşünceler, edebi bir dille aktarılmaktadır. Özellikle Kelam ve Felsefe'nin anlaşılması zor olan konularını sembolik romanlarla daha geniş kitlelere anlatma amacı, bu alanda felsefî/teolojik roman geleneğinin oluşmasına etki eden önemli faktörlerdendir. İslâm düşünce geleneğinde esas ilke, hakikati aktarmaktır; hakikatin aktarım tekniği bir vasıta olmaktan öteye geçmemektedir. Her ne kadar bu aktarım türleri yaygın bir kullanıma sahip olsa da, bu makalede İslâm düşüncesindeki teolojik/felsefî roman/hikâye geleneği üzerinde duracağız. Bu geleneği, ana haki-

katleri insanın potansiyellerinden hareketle temellendirme anlamında *İslâmi hümanizmin* ilk işaretleri olarak okumak mümkündür.¹

1. İslam Düşüncesinde Teolojik/Felsefi Romanlar

İslâm düşünce tarihinde teolojik/felsefi roman geleneğinin öncüsü olarak İbn Sînâ (ö. 1037) kabul edilmektedir. İbn Sînâ, yazmış olduğu *Hayy b. Yakzân* adlı eseriyle o güne kadar kullanılagelen bir tarzın ötesine geçmiş ve düşüncelerin hikâye/roman formatında da ifade edilebileceğini ilk defa bu eserinde göstermiştir. İbn Sînâ'nın talebesi Cüzcanî, hocasının bu eseri Hemedan yakınlarındaki Ferdican Kalesi'nde esaret altındayken yazdığını aktarır. Cüzcanî, risaleyi Farsçaya çevirip şerh etmiş ve eserin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur.² İbn Sînâ, bu eserde genel olarak aydınlatıcı meleğin beraberliğinde yolculuk etmek için daveti anlatır.³ Hayy, doğa alanından, ruh ve nefisler âlemlerinden Sonsuz Bir'in arşına kadar yükselişi temsil eder. Hayy, kendini filozofa, yaşlı bir adam formunda takdim eder ve rehber olarak hizmetlerini sunar. Gezgin, onun iç ve dış duyularıyla yeryüzü ve gökyüzünün bilgisine ulaşmaya gayret eder. Hikâyenin kahramanı Hayy'nin rehberlik ettiği bu seyahatta, yollar bir yerde ikiye ayrılır; biri Batı'ya, yani maddeye ve kötü yola; diğeri Doğu'ya, yani manevi ve tam saf formların yoluna gider. Bu yolculuğa katılanlar ilahî akla, sonsuz gençlik kaynağına, güzelliğin perdesinin güzellik ve ışığın örtüsünün ışık olduğu yere -sonsuz gizeme- beraber ulaşırlar. Hayy b. Yakzân, bu sırlı seyahatin bireysel rehberidir, ruhların düşünme fonksiyonudur; o, aynı zamanda insanlığın bittiği ve onları idare eden Sonsuz Akıl'dır.⁴

İbn Sînâ'nın *Hayy b. Yakzân*'ın yanında diğer sembolik hikâyesi olan *Risâletü't-tayr* ise, Hayy'nin yapmış olduğu manevi yolculuğun tamamlayıcısı mahiyetindedir. İbn Sînâ bu risalesinde de kuş sembolü ve onların kendi aralarındaki

¹ Hümanizmle, mantık, doğa bilimleri ve metafiziğin dışında, ahlak temelli öğretileri dile getirmek için edebi anlatıma başvurmayı imleyen İtalyan tarzı hümanizmi kastediyoruz. Hümanizmin bu kullanımı ve İslâm'daki karşılığı için bkz: Kraemer, Joel L., *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival of the Buyid Age*, Brill Leiden 1992, s. 5 vd.

² Corbin, Henry, *Avicenna And The Visionary Recital*, (Çev. Willard R. Trask), Princeton University Press, New Jersey 1990, s. 125-127; "İbn Sînâ'nın Hayy İbn Yakzân Risalesinin Yazılışı ve Orjinallliği", (*Hayy İbn Yakzân (Ruhun uyanışı –İbn Tufeyl-İbn Sînâ* adlı eserin içinde, Çev. Derya Örs), İnsan yay., İstanbul 2003, s. 339-341.

³ Corbin, Henry, *History of Islamic Philosophy*, (Çev. Liadain Sherrard-Philip Sherrard), London 1993, s. 173.

⁴ De Boer, T. J., *The History of Philosophy in Islam*, (Çev. Edward R. Jones, B. D.), New York 1967, s. 143-144; Akkach, Samir, *Cosmology and Architecture in Premodern Islam*, New York 2005, s. 175-176.

konuşmalarıyla kendi felsefesini anlatmaktadır.⁵ Bu eser XII. ve XIII. yüzyılda Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221) tarafından İnan mistik destanında olağanüstü bir şekilde zirveye ulaşan bir devreyi başlatır. Attâr'ın konumuzla alakalı eseri üzerinde ileriki paragraflarda duracağız.⁶

İbn Sînâ'nın bir başka teolojik/felsefi romanı ise *Salâmân ve Absâl*'dir. Hikâyede, Salâmân, dünyalı bir adamdır, karısı, Absâl'a aşıktır. Absâl kadının kollanında oyun yapmak için uğraşırken, bir şimşek gökyüzünden aşağıya iner ve Absâl'a bütünüyle onun yapmaya çalıştığı davranışın gereksizliğini, kötülüğünü açıklar ve onu bedensel zevk dünyasından saf manevi düşünme dünyasına yükseltir. Bir diğeri pasajda da, filozofun ruhu bir kuşla karşılaştırılır, ki o kuş, dünyanın tuzağından büyük bir zorlukla kurtulur, uçuşunda mesafeleri geçer, ta ölüm meleği onu ayağındaki zincirlerden kurtarana kadar. Bu, İbn Sînâ'nın mistisizmidir.⁷

İbn Sînâ'nın yukarıda zikrettiğimiz üç eserinden birini okuyan kimse, onun batınî (*esoteric*) felsefesinin ayırt edici özelliklerinin hepsine olmasa da bazısına vâkıf olabilir. Özellikle bu kurgusal (*visionary*) risalelerde, Doğu, onun sembolik anlayışında nur âlemi veya saf formlar olarak görünür, tıpkı Batı'nın, gölgeler âlemi veya madde olarak sembolize edilmesi gibi. İnsanın ruhu, maddenin karanlığında bir mahkûm olarak tutulur. Bu ruh, ona göre, asıl olarak geldiği nurlar âlemine dönmek için kendini özgürleştirmelidir. Fakat bu zorluğun üstesinden gelmek için ve onun 'Batılı' sürgünden kurtulması için, onun dünyada nerede olduğunu gösterecek ve onu sonsuz kurtuluşa götürecek bir rehber bulmalıdır. Yüksek şiiresel bir dilin kullanıldığı bu eserlerde İbn Sînâ, kâinat güçlerini yöneten ve insanların rehberleri olan meleklerle güvenir; çünkü gökler, akıllar ve ruhların benzeri, çeşitli tertiplerdeki meleklerle doludur. İnsan aklı, yaptığı araştırmalarda melekler tarafından aydınlanır. Kısaca, İbn Sînâ bu eserlerinde her sembolün insanla ilgili bir yanının olduğunu vurgulamaktadır. İbn Sînâ'nın yukarıda zikredilen hikâyelerinde kullandığı semboller, dikkatli bir okuyucuya, şüphesiz, Kur'an ayetlerini de hatırlatmaktadır.⁸

İbn Sînâ teolojik/felsefi romanlarında metaforik, dini ve özellikle mistik bir dil kullanmaya gayret etmiştir. Bununla o, kâinatı hayali düşünceyle aydınlatmaya çalışmak istemekte ve böyle bir yolla Aristoteles'in felsefi olarak tasvir ettiği şeyi gerçekleştirmeye çalışmaktadır. İbn Sînâ bu eserlerde bilinçli olarak felsefeyi, bir

⁵ Corbin, *Avicenna And The Visionary Recital*, s. 186-192.

⁶ İbn Sînâ'dan Attâr'a kadar uzanan süreçte kuşlarla ilgili ele alınan sembolik hikâyelerin tahlili için bkz: Corbin, *a.g.e.*, s. 193-203.

⁷ İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin, *Kıssatü Salâmân ve Absâl*, (*Tis'u resâil fi'l-hikmeti ve't-tabî'iyât* adlı eserin içinde, nşr. Dâru'l-Arab, 2. Baskı, Kâhire trs.), s. 174-177; Corbin, *a.g.e.*, s. 224-241; De Boer, *a.g.e.*, s. 144; *Salâmân ve Absâl* adında Molla Câmî (ö. 1492) tarafından da manzum bir eser kaleme alınmıştır. Bkz: Molla Câmî, *Salaman ve Absal*, (Derleyen: Sadık Yalsızuçanlar), Timaş yay., İstanbul 1999.

⁸ Nasr, Seyyid Hüseyin, *Three Muslim Sages*, U.S.A. 1969, s. 44- 45.

dizi somut hayali semboller içinde, evrensel bilgiyi terceme ederek dini tarzda ifade etmektedir.⁹

İbn Sînâ'nın teolojik/felsefî romanlarında bahsedilen konular, Batılı pek çok düşünürre ilham kaynağı olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi Dante'nin (ö. 1265/1321) meşhur eseri *İlahi Komedya (Divine Comedia)*'dir. Bu eser sadece İtalyan edebiyatının değil, Batı edebiyatının da önemli eserlerinden biridir. Aynı zamanda bu manzum eser, Hristiyanlığın en büyük şiiri kabul edilmektedir. Konusu: Dante'nin, Papa VIII. Bonifazio tarafından günahların bağışlanma yılı ilan edilen 1300 yılının paskalya haftası boyunca bedenlen yaptığını söylediği ahiret yolculuğudur. Şair, 35 yaşında iken kendini perşembeyi cumaya bağlayan kutsal gece sabaha karşı, uyku sersemi olduğu için nasıl gittiğini bilemediği Kudüs yakınlarındaki karanlık bir ormanda bulur. Buradan Latin şairi ve Ortaçağ'da aklın sembolü sayılan Vergilius'un rehberliğinde cehenneme iner, daha sonra cenneti meydana getiren dokuz kat gökte dolaştırılır. Sonunda Hz.Meryem'in aracılığıyla Allah'ın cemalini müşahadeye nail olur.¹⁰ Dante'nin bir çok İslâm düşünüründen etkilendiği söylenir. Ebu'l- A'lâ el-Ma'arrî de *Risâletü'l-ğufrân*'ıyla bu etkiyi yaratılanların başında gelir. Dante de -İbn Sînâ ve Ebû'l- A'lâ el-Ma'arrî'de olduğu gibi- şiirsel ve sembolik tarzda eserler vererek düşüncelerini açıklamıştır.¹¹

İslâm düşüncesinde bir diğer teolojik/felsefî roman yazarı İbn Hazm'dır (ö. 456/1064). Kelâm dahil birçok alanda eser veren İbn Hazm, özellikle *Tavku'l hamâme fi'l ülfe ve'l ullâf* adlı yapıtı bu geleneğin temel eserlerindedir. İbn Hazm burada ana tema olarak sevgi, bağlılık ve muhabbet konusunu işlemektedir. Yazar gerçeklerin tanıtılmasında, bizzat gördüklerine veya kendisine doğru olarak anlatılanlara dayanmaktadır. Yazdıkları ne bir hayal ürünü ne de gerçekte dayanağı olmayan, mesnetsiz, kuruntu ya da soyut anlardır. Tam tersine kendi kişisel deneyimlerinin ömrünün sonbaharında hazırlanmış, olgunlaşmış ve tamamlanmış sağlıklı bir yorumudur.¹²

İbn Hazm, diğer teolojik/felsefî roman yazarları gibi eseri *Tavku'l hamâme*'de yeri geldiğinde felsefî konulara girer. Çünkü bu tür eserlerin genel amacı; okuyucu-

⁹ Walker, Paul E., "Philosophy of Religion in al-Fârâbî, Ibn Sina and Ibn Tufayl", s. 95, *Reason and Inspiration in Islâm* adlı eserin içinde, ed. Todd Lawson, New York 2005.

¹⁰ Bkz: Alighieri, Dante, *Divine Comedy*, (İngilizce'ye Çev. John D. Sinclair), Oxford University Press, London 1971.

¹¹ Tozer, H. F., *An English Commentary on Dante's Divine Comedia*, New York 1975; Botterill, Steven, *Dante And The Mystical Tradition Bernard Of Clairvaux In The Comedia*, Cambridge University Press 1996; Ayrıca bkz: Şakiroğlu, Mahmut H., "İlahi Komedya" md., *Diyanet İslam Ansiklopedisi (D.İ.A.)*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 68-70.

¹² İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfe ve'l-ullâf*, (*Güvercin Gerdanlığı Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Çev. Mahmut Kanık), İnsan yay., İstanbul, 2005, s. 17.

ya sadece roman okutmak değil aksine roman/hikâye tarzını kullanarak onları bilgilendirmektedir. Örneğin; aşkın mahiyeti konusuna değinirken şunları ifade eder:

“Bana göre aşk, ruhların çeşitli yaratıklar arasında bölünmüş parçalarının birleştirilmesidir. Beraberlik ve ayrılığın varlıkların birleşimi ve ayrılığıyla ilgili olduğunu biliyoruz. Her şekil kesinlikle kendine uygun olan şekli çağırır, onu arar bulur. Bu durum neden ruhlar için söz konusu olmasın? Halbuki, onların âlemi saf ve temiz bir âlemdir. Özü ahenkli bir şekilde yüceliğe dayanır ve kendisini oluşturan ilke onu eğilimlere, yaklaşmalara ya da uzaklaşmalara, sevgiye ya da nefrete yaraşır hale getirir. Bütün bunları insanoğunun değişik davranış biçimleriyle açık seğik biliyoruz. Bu değişik durumlara insan kolayca kendini uydurabiliyor. Yüce Allah şöyle diyor: ‘Sizi bir candan yaratan, bundan da gönlü kendisine yatışıp ısınsın diye eşini yapan O’dur, Allah’tır.’”¹³

İbn Hazm, bu ifadeleriyle sadece aşkı anlatmamakta; bilakis İslâm düşünce tarihinde tartışmalı bir konu olan ‘ruh’ hakkındaki görüşlerini, ayet ve hadisleri de kullanarak açıklamaktadır.

Tasavvuf alanının tanınmış isimlerinden Feridüddin Attâr’ın *Mantıku’t-tayr* adlı eseri, teolojik/felsefi roman türü eserlerin bir diğeridir. Yazar, bu eseri kaleme alırken büyük oranda Kur’an’daki Neml suresinden -özellikle 20 ile 30. ayetler arası- esinlenmiştir. Attâr’dan önce Kur’an’ın kullandığı *mantıku’t-tayr* ifadesini, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi düşünürler de eserlerinde kullanmışlardır. Attâr’ın *Mantıku’t-tayr*’ının konusu kısaca şöyledir:

Kuşlar ülkesinin bütün kuşları, Kaf Dağı’nın ardındaki padişahları efsanevi kuş olan Simurg’u bulmak için zorlu ve zahmetli bir yolculuğa çıkarlar. İsteği ve azmi yeterli olmayanlar ve dünyevi şeylere takılanlar birer birer yolda kalırlar. Kaf Dağı’na ulaşanları ise, hepsi birbirinden çetin yedi vadi bekler: istek, aşk, marifet, istiğna, tevhid, hayret ve yokluk vadileri. Uzun ve zorlu bir yolculuğun ardından yedi vadiyi de aşabilen otuz kuşu ise Simurg yerine başka bir sürpriz bekler. Simurg’a yaptıkları yolculuk aslında, kendilerine yaptıkları yolculuktur. Zira Simurg diye buldukları, kendileridir. Si (otuz) murg (kuş), bu yolculuğun sonunda hedefe ulaşan 30 kuştan başkası değildir.

Vahdet-i vücüd düşüncesini eserin merkezine alan Attâr’a göre; var olan sadece vücüd-u mutlaktır. Bütün kudret O’ndadır. İnsanın kâinatta varlık halinde gördükleri, vücüd-u mutlakın bir ayna hükmünde olan adem-i mutlakla karşılaşmasından doğan çeşitli görünüşlerinden ibarettir. Allah çeşitli şekillerde tecelli ettiğinden, bütün eşya ve yaratıklar bir varlığa sahip gibi görünür. Aslında bu görünen şeylerin gerçek varlığı yoktur. Attar, bu fikirlerini kuşların dilinden sembolik bir tarzda ifade

¹³ İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 32-33; Ayet için bkz: A’raf, 7/189; Bu ayete Muhammed Esed şöyle anlam vermektedir: “Sizi [hepinizi] bir tek candan yaratan, ve [sevgiyle] kadına meyletsin diye ona kendi özünden eř var edip çıkararak O’dur.” Bkz: Esed, Muhammed, *Kur’an Me-sajî Meâl-Tefsîr*, (Çev. Cahit Koytak-Ahmed Ertürk), İşaret yay., İstanbul 2000, s. 824.

etmiştir. Hüdüh kuşu ile çeşitli kuşlar arasında geçen konuşmalar aracılığıyla yazar kendi düşüncelerini açıklamaktadır.¹⁴

İşrâkî felsefenin kurucusu Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 587/1191) *el-Kıssatü'l-ğurbetü'l-ğarbiyye (The Story of Occidental Exile)* adlı eseri de teolojik/felsefî roman tarzında yazılmış olup üzerinde durulması gereken bir diğer risaledir. Sühreverdî bu romanında, İbn Sînâ'nın üçlemesinde (trilogy: *Risâletü't-tayr, Hayy b. Yakzân ve Salaman ve Absal*) gizli kaldığını düşündüğü hakikatleri açığa çıkarma niyetinde olduğunu söyler. Burada âlem, hakikatin peşinde olan kişinin çözmesi gereken kriptolardan oluşmaktadır. Bu çözümleme, insanın içine düştüğü madde dünyasından ve karanlıktan başlamakta ve aydınlanmayı ve ruhsal gerçekliğin esas evini temsil eden *ışıkların Doğusu'nda* (doğduğu yerde) sona ermektedir. Seyahat, Kayravan'da başlar. Hakikat arayıcısı ve kardeşi burada bir kuyunun dibinde (maddenin derinliklerinde) hapsedilmişlerdir. Bunlar Şeyh Hâdi b. el-Hayr el-Yemânî'nin oğullarıdır. *Yemân* yahut *yemîn* Arapça'da sağ el anlamına gelmekte ve sembolik olarak Doğu'yu temsil etmektedir. Geleneksel olarak Süleyman Peygamber'in hikmetiyle ilişkilendirilmektedir. Eski kıssalarda sol ise, sürekli madde ve karanlıkla irtibatlandırılmaktadır. Hapsedildikleri kuyunun üstünde birçok kulesiyle devasa bir kale dikilmektedir. Bunlar, elementler dünyasını ve insan nefsinin yeteneklerini temsil etmektedir. Bu kardeşler hapsedildikleri yerden, gündüz vakti değil de sadece geceleyin kaçabileceklerdir. Burada gece insanın ruhsal dünyaya ve kavranabilirler dünyasına erişebildiği yegâne vakti yani ölümü temsil etmektedir. Bu ölüm hem doğal ölüm hem de mecazî anlamda ölüm olarak adlandırılan uyku esnasında görülen rüyalar yoluyla olabilir. Kuyu öyle karanlıktır ki insan elini uzatsa onu bile göremez olur. Yani madde o kadar mattır ki ışık nadiren onun üzerinden kendini gösterebilir. (Karanlıklar üstüne karanlıklar vardır. İnsan elini uzatsa bile göremez (Nur, 24/40) ayetine göndermede bulunmaktadır). Bu kardeşler ara sıra Yemen'den haber alabilmektedirler. Yemen'den (sağ taraftan yahut hikmetin kaynağından) gelen bu haber, onların nadiren tefekkür yahut rüya yoluyla kavranabilir dünyayla irtibata geçebildiklerini ve ana yurtlarına (ruhlarının evine) olan özlemlerini nadiren dindirebildiklerine işaret etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁵

¹⁴ Bkz: Attâr, Ferîdüddîn Nîsâbü'rî, *Mantıku't-tayr*, (Arapça'ya Çev. Muhammed Cum'a), Dâru'l-Endülüs, Beyrut 2002; Sevgi, H. Ahmet, "Mantıku't-tayr" md., *D.İ.A.*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 29-30; Skalmowski, W., "The Seven Valleys of Attar", *Orientalia Loveniensia Periodica*, sayı: 23, Leuven 1992, s. 281-302; Corbin, *History of Islamic Philosophy*, s. 286-289.

¹⁵ Sühreverdî, Ebû Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed, *Kıssatü'l-ğurbetü'l-ğarbiyye*, Ruhun Yolculuğu, Çev. İsmail Yakıt, *İslâm Felsefesi'nde Sembolik Hikâyeler* adlı eserin içinde, İnsan yay., I. Baskı, İstanbul 1997, s. 97-109; Sharif, M. M., *A History of Muslim Philosophy*, Yeni Delhi 2001, I-II, c. I, s. 381-383.

Sühreverdî'ye göre; 'Doğu hikmeti' (*theosophy*), aslında, irfan ehlini kendi ğurbet-ü ğarbi'sinin farkındalığına, *hikmetü'l-işrâk*'ın (Doğu'nun hikmetinin) zıddı bir batılı (garbî) olarak, berzah dünyasında olan şeyin farkındalığına götürür. Kısaca risâle, insanın mistik temeli olan Doğu'ya dönüşün bir başlangıcını anlatmaktadır.¹⁶

İslâm düşüncesinde teolojik/felsefî roman dendiğinde herkesin aklına gelen önemli bir isim de, hiç şüphesiz İbn Tufeyl'dir (ö. 581/1185). Gerek İslâm dünyasında gerekse Batı'da üzerinde en çok araştırma yapılan düşünürler arasında İbn Tufeyl ve onun bu alandaki eseri *Hayy b. Yakzân* vardır. Birçok düşünür için ilham kaynağı olan bu eser, bu alanda daha sonra yazılanlara birinci derecede referans olmuştur. Özellikle Batı dünyasında Daniel Defoe'nun (1659-1731) '*Robinson Crusoe*' adlı eseri¹⁷, büyük oranda İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân*'ından esinlenerek kaleme alınmıştır. Robinson Crusoe, edebiyat ve düşünce dünyasında öyle bir etki yapmıştır ki, daha sonra bu türde yazılan eserler **Robinsonad türü** olarak adlandırılmıştır.¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Hayy b. Yakzân*'ın birçok taklidinin yapıldığını ve bunların en tanınmışlarından birinin de Çağdaş Batı Felsefesi'nin kurucularından olan Francis Bacon'un (1561-1626) eseri *Yeni Atlantis*'i zikreder. Ünlü filozof Leibnitz de (1646-1716) *Opera Divinia* adlı yapıtında *Hayy b. Yakzân*'daki teolojik tefekkür seviyesinin yüksekliğinden hayranlıkla bahsetmektedir.¹⁹

İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân*'ını bir *Robinson Crusoe* hikâyesi olarak görmek, ya *Hayy b. Yakzân*'ı tam olarak anlayamamaktan yahut da Batı düşüncesi lehine bir önyargıdan kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki eseri birbirinden farklı kılan belirgin özellikler mevcuttur. Örneğin; Crusoe'nun eserdeki adaya varışı, yetişkin denilebilecek çağda gerçekleşirken; Hayy'nin adadaki hayatı bebeklikten başlamaktadır. Bu ve benzeri farklılıkları çoğaltmak mümkündür. Eğer İngilizce yazılmış bir roman veya hikâyeyi Arapça yazılmış bir roman/hikâyeye ile karşılaştırmak icap ederse, bu, *Robinson Crusoe* ile *Binbir Gece Masalları* (*The Arabian Nights*)'ndaki *Sindbad* ile mukayese edilebilir.²⁰ Maalesef İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân* adlı eseri, gereken değeri ne kendi döneminde ne de daha sonraki dönemlerde görebilmiştir. Bu büyük düşünür ve mezkur eserinin pek çok mütefekkiye ilham kaynağı olduğunu

¹⁶ Sharif, *a.g.e.*, s. 381-383; Corbin, *a.g.e.*, s. 215; Nasr, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁷ Defoe, Daniel, *The Life and Adventures of Robinson Crusoe*, London 1969.

¹⁸ İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân*'ı ile *Robinson Crusoe* arasında bir karşılaştırma için bkz: Fedwa Malti-Douglas, "Hayy Ibn Yaqqan As Male Utopia", s.54, *The World of IbnTufayl- Interdisciplinary Perspectives of Knowledge in Hayy Ibn Yaqqan* adlı eserin içinde, Haz. Lawrence I. Conrad, Brill yay., Leiden-Newyork-Köln 1996; Pastor, C. F. Antonio, *The Idea of Robinson Crusoe.*, Watford: Gongora Press 1930, s. 90; Fyre, Northrop, *The Great Code: The Bible and Literature*, New York 1983, s. 172.

¹⁹ Bkz: Ülken, H. Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ülken yay., İstanbul 1983; Kutluer İ.- Katipoğlu, H., "Hayy b. Yakzân" md., *D.İ.A.*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 553.

²⁰ Fedwa Malti-Douglas, *a.g.m.*, s. 54.

ifade edebiliriz. Örneğin; İngiltere’de J. Locke ve Fransa’da Condillac’ın bireyin fikirlerinin oluşmasında onun içsel yapısına vurgu yapmasında *Hayy b. Yakzân*’ın ve bu tür eserlerin etkisini görmekteyiz. Bu tür etkilerin yanı sıra son dönemlerde hem Doğu’da hem de Batı’da İbn Tufeyl ve eseri *Hayy b. Yakzân* üzerinde geniş incelemeler ve tahlillerin yapıldığını iftiharla öğrenmekteyiz.²¹

Hayy b. Yakzân, kendi içinde pek çok meseleyi barındıran tipik bir teolojik/felsefi türü eserdir. Bundan dolayı bu eser üzerinde biraz daha detay bilgi vermek bu geleneğin ana kodlarını okuma adına da faydalı olacağı kanaatindeyiz. İbn Tufeyl, kendi düşünce dünyasının bütün derinliklerini bu eserinde göstermiştir. Filozof, mezkur eserin önsözünde ele aldığı konuları kitabın dörtte üçlük bölümünde tartışır ve bunları işler.²² Hayy’ın serüveninin her adımında, yazarın girişte vurguladığı bilgidен en yüksek mistik konuma yükseliş serüveni üzerinde durulur.²³ Örneğin risâlenin kahramanı Hayy’ın belli yaş dönemindeki değişim ve gelişimi şöyle bir sıra takip eder:

7 yaşında.....hayatta kalma sürecinden çevreye hakim olma süreci;

21 yaşında.....deneycilikten (empiricism) rasyonelliğe geçiş aşaması;

28 yaşında.....ayaltı âlemden daha ziyade ayüstü âlemi düşünme, dikkatle izleme dönemi;

35 yaşında.....Zorunlu varlığın ispatından ruhun keşfine geçiş süreci;

49 yaşında.....Hayy’ın sosyalleşmesi; Absâl ve Salamân’la karşılaşması.

Hayy’ın hayatının belli dönemlerdeki zihinsel ve sosyal gelişmeler kısaca bu şekildedir.²⁴

Özetle İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzân* adlı felsefi/teolojik romanında Allah’ın varlığı, peygamberlik, ruh gibi kelimeler ve felsefenin ele aldığı meseleleri kendi görüşleri üzerinden vermeye çalışmıştır. Bu konuları okuyucuya aktarırken de roman tarzını benimsemiş, bunu yaparken anlaşılması güç konuları halkın (avam) anlayabi-

²¹ Derleme, *The World of Ibn Tufayl-Interdisciplinary Perspectives of Knowledge in Hayy Ibn Yaqzan* (Haz. Lawrence I. Conrad, Brill yay., Leiden-New York-Köln 1996; Russel, G. A., *The Impact of The Philosophus Autodidactus: Picoles, J. Locke and The Society of Friends*, (ed. G. A. Russell), Leiden E. J. Brill 1994.

²² İbn Tufeyl, Ebû Bekir Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed el-Kaysî, *Kitâbü esrâri’l- hikmeti’l- meşrikiyye & Risâletü Hayy b. Yakzân*, Basım yeri yok 1327/1909, s. 2-11; İbn Tufeyl, *Ruhun Uyanışı ya da Hayy İbn Yakzân’ın Olağanüstü Serüveni*, (Haz. N. Ahmet Özalp), İnsan yay., İstanbul 1985, s. 27-43.

²³ Conrad, Lawrence I., “Thorough the thin veil: On the Question of Communication and the Socialization of Knowledge in Hayy ibn Yaqzan”, *The World of Ibn Tufayl* adlı eserin içinde, s. 247.

²⁴ Conrad, a.g.m., s. 259; Ayrıca İbn Tufeyl’in Hayy b. Yakzân’ı üzerinde yapılan farklı bir inceleme için bkz: Kruk, Remke, “İbn Tufayl: A Medieval Scholar’s Views On Nature”, *The World Of Ibn Tufayl* adlı eserin içinde, s. 69-75.

leceği bir üslupla ifade etmeye çalışmış ve böylece dini hakikatlerin daha geniş kitlelere ulaşmasına yardımcı olmuştur.

Felsefî/roman geleneğinde adından bahsedilecek bir diğer eser ise, İbn Nefis'in (ö. 687/1288) *er-Risâletü'l Kâmilîyye fi's-sîreti'n Nebeviyye* adlı risâlesidir. İslam düşünce geleneğinde İbn Nefis'in adı geçen felesefi/teolojik romanı pek fazla bilinmediği için bu eser üzerinde biraz daha ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız. *Fâzıl b. Nâtk*²⁵ olarak da isimlendirilen İbn Nefis'in bu eseri, İbn Sînâ'nın *Hayy b. Yakzân* risalesine karşılık olarak yazdığı söylene de, bu eser, İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân* adlı felsefi/teolojik romanıyla daha çok paralellik arz etmektedir. İbn Tufeyl'in eserindeki baş kahraman Hayy yerini, İbn Nefis'in *er-Risâle*'sinde Kâmil adındaki şahsa bırakmaktadır.

Hayy b. Yakzân ve *Fâzıl b. Nâtk* adlı iki felsefi/teolojik romanı kısaca karşılaştıracak olursak; her şeyden önce, iki eserin kahramanı (Hayy ve Kâmil), ıssız bir adada kendiliklerinden meydana gelme açısından benzerdirler. Hayy ve Kâmil'in bu ıssız adada tabiatın ve evrenin dinî ve felsefî hakikatlerine, saf zihnî düşünme yoluyla ulaşmaları da bir diğer benzeşen yöndür.²⁶

İki eser arasında farklılıkların benzeşen yönlerden daha fazla olması, eserler hakkında yapılan 'birbirinin kopyası' şeklindeki iddiaları geçersiz kılmaktadır. Örneğin; Hayy, bebek olarak bir anne ceylan tarafından büyütülürken; Kâmil'in hayat hikâyesi eserde 10-12 yaşlarından başlar. Yani İbn Nefis, Kâmil'in bebeklik dönemine ait herhangi bir bilgi vermez. Yine Hayy, ateşi kullanmayı, yemek pişirmeyi ve giyinmeyi kendi kendine keşfederken; Kâmil bütün bu pratikleri adaya gelen ziyaretçilerden öğrenmektedir. Bir diğer husus da; adaya gelen ziyaretçilerden her iki

²⁵ Fâzıl, fazîleti yani etik bir değeri temsil eder. Ama bu etik değeri doğuran **nutk** halidir. Nutk da, insanın epistemolojik yönünü temsil eder. İbn Nefis'in kahramanına böyle bir isim seçmesi, düşünürün bilgi temelli bir ahlakî tutumu temellendirmeye girişeceğinin işaretini vermektedir. Çünkü mantıklı düşünen ve konuşan (Nâtk) birisinin yaratacağı sonuç fazîlettir. Kısacası mantıklı akıl yürütmenin doğal sonucu, fazîleti de kendiliğinden beraberinde getirmektedir. Nutk'un 'konuşma' anlamını dikkate aldığımızda da bu ismin bir başka dikkat çeken yönüyle karşılaşmaktayız: Hz. Peygamber'in; "Her çocuk fitrat üzere doğar. Sonra ana-babası onu yahûdi, hristiyan veya mecûsi yapar." hadisinin Müslim rivayetinde, "çocuğun konuşuncaya, dil ile bir şeyler ifade edinceye kadar fitrat üzere" olduğu ifade edilmiştir. (Müslim, "Kader", 6) Demek ki, nutk (dil) belli bir ortama girdiği andan itibaren fitratı değiştirme özelliğine sahiptir. İbn Nefis, kahramanına *Fâzıl b. Nâtk* derken, herhalde konunun bu yönüne dikkat çekmeye çalışmıştır. Bu yüzden nasıl İbn Sîna ve İbn Tufeyl eserine *Hayy b. Yakzân* ismini anlamını düşünmeden koymamışlarsa, İbn Nefis de *Fâzıl b. Nâtk* adını rastgele koymamıştır.

²⁶ İbn Tufeyl, *a.g.e.*, s. 14, 37; İbn Nefis, Ebü'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm, *er-Risâletü'l-Kâmilîyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, (nşr. Max Meyerhof- Joseph Schacht), Oxford 1968, s.4, 8; Ayrıca bkz: Al-Roubi, Abu Shadi, "İbnul-Nafees as a Philosopher", *Bulletin of Islamic Medicine*, sayı: IV, Kuveyt 1982, II, s. 325-334.

yazar farklı gâyelerle bahseder. İbn Tufeyl, kahramanı Hayy'ın kendi kendine ulaştığı hakikatler için bu ziyaretçileri şahit olarak kullanır. İbn Nefis ise adaya gelen insanları, Kâmil'in dış dünyaya ait kendi kendine öğrendiği şeylerin bilgisini artırmak ve bakış açısını daha da genişletmek için kullanmaktadır.

Ayrıca bunlara ek olarak, İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân* eserinde mistik düşünceye doğru bir eğilim gözlemlenirken, İbn Nefis'in *Fâzıl b. Nâtik*'inde ise, aklî felsefeye (*mental philosophy*) doğru bir yaklaşım olduğu dikkat çekmektedir. İbn Nefis'in bu çalışmasını ayrıcalıklı kılan özelliklerin başında, Allah'ın koymuş olduğu iman esaslarından emir ve yasaklara, oradan son peygamberin hayatına, hatta tekrar diriliş (ba's) de dahil olmak üzere o zamana kadar gelecek hadiselerin rasyonel bir izahının olduğunun örneklerini içermektedir. İbn Nefis'in bu eserde yapmaya çalıştığı; sadece son peygamberin salt bir biyografisini çizmek değil, bundan öte insan türünün geçmiş, şu an ve geleceğiyle biyografisini daha da geniş bir zeminde tartışmaktır.²⁷

İbn Nefis'in *Fâzıl b. Nâtik* adlı teolojik/felsefî romanı dört bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

1. Kâmil adındaki insanın keyfiyeti ve nasıl oluştuğu, onun bilgiyi nasıl elde ettiği ve nübüvvet bilgisine nasıl ulaştığı;
2. Kâmil'in son peygamberin hayatıyla ilgili şeyleri nasıl bildiği;
3. Kâmil'in dinin ahkâmıyla ilgili bilgilere nasıl ulaştığı konusu;
4. Son olarak da Kâmil'in, son peygamberin vefatından sonra meydana gelecek olayların bilgisine nasıl ulaştığıyla ilgilidir.²⁸

Bu risâle *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafis* adıyla Max Meyerhof ve Joseph Schacht tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş (Oxford 1968) ve daha sonra da Abdülmün'im Muhammed Ömer tarafından neşredilmiştir (Kahire 1985, 1987).²⁹

İslâm düşüncesinde teolojik/felsefî roman geleneğinin izlerini, Osmanlı'nın son döneminde de görmekteyiz. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) *A'mâk-ı hayâl* adlı eseri de bunlardan biridir. Eser, Osmanlı toplumunda yeni yeni görülmeye başlayan Materyalizm akımına karşı kaleme alınmıştır. Kitabın başından sonuna kadar, ruh ve kâinatın sırrı, yaratılışın gayesi gösterilmekte; maddeci görüşün sığılığı ve insanı saadete ulaştırmadaki yetersizliği üzerinde durularak, masal-hikâye karışımı içinde olaylar alegorik bir üslupla anlatılmaktadır. Eser, her ne kadar hikâye/roman tarzında yazılmış olsa da kullanılan dil ilim dilidir.³⁰

²⁷ Al-Roubi, *a.g.m.*, s. 325-334.

²⁸ İbn Nefis, *er-Risâletü'l-Kâmilîyye*, s. 3.

²⁹ Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Meyerhof Max-Schacht, Joseph, *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafis*, Oxford 1968, s. 28-37; Kahya, Esin, "İbnü'n-Nefis" md., (*D.İ.A.*), İstanbul 2000, c. XXI, s. 174.

³⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı hayâl*, (Haz. Dr. Osman Gündüz), Akçağ yay., Ankara 2005; Ayrıca bkz: Birinci, Necati, "A'mâk-ı hayâl" md., *D.İ.A.*, İstanbul 1989, c. II, s. 555-556.

Şehbenderzade *A'mâk-ı hayâl*'de insanı sadece maddi bir varlık gören Pozitivizmin öğretilerine karşı, eserin kahramanı 'Râci'ye gösterdiği hayaller aracılığıyla dinin özüne inip her türlü kirliliğe ve günahın içine gömülmüş olan insanı Tanrı katına çıkarmaya çalışır. Görünenin arkasındaki mutlak gerçeği bulmak ister. Dokuz bölüm halinde ele alınan konular hayal-gerçek ikilemi içerisinde işlenmeye çalışılmıştır. Batı'da eğitim gören ve Avrupa'nın felsefi doktrinlerinin şaşkına çevirdiği, bunalımlara sürüklediği, inançlarını sarstığı, manevi yanı eksik eğitimin tipik bir örneği, eserde Râci adlı şahısla anlatılmaya çalışılır.³¹

Râci'nin içinde yaşadığı sorular, bunalım ve huzursuzluklar, onu araştırmaya sevkeder. Râci uzun arayışlardan sonra kendini dünya zevklerinden ve insanlardan soyutlamasının ardından, Karacaahmet Mezarlığı'ndaki yoksul kulübesinde yaşayan ve toplumun deli olarak nitelediği *Aynalı Baba*'yı bulur. Aynalı Baba, kimi zaman hayatın içinde iyi bir gözlemci, kimi zaman hayattan uzak meczup görünüşlü bir bilge kişidir. Aynalı Baba, mutlak güzelliğe ve gerçeğe ulaşmak için insanın madde-nin tutsaklığından kurtulmasını, bunun için de nefsin terbiye edilmesini şart koşar. İşte Râci, bu garip kişiye her gün konuk olur ve onun ney peşrevinin ardından hayal derinliklerine dalar. Hayali bir yolculuğa çıkan Râci, gördüğü şeylerin Aynalı Baba tarafından yapılan yorumlarıyla sıkıntılarından kurtulur. Şehbenderzade eserini Aynalı Baba'nın toplumun içinden gözlemlediği bir ailenin yaşadığı şeyleri tasvir ederek tamamlar. Sonuçta *A'mâk-ı hayâl*'de Osmanlı'nın son döneminde yaşanan olaylara paralel olarak toplumun içinden geçtiği sıkıntıları ve bu sıkıntılara getirilen önerilerin teolojik/felsefi roman tarzında bir anlatımından ibarettir.³²

2. Teolojik/Felsefi Romanlar ve Ütopya Türü Eserler³³

Modern zamanda bazı yazarlar, Doğu'da teolojik/felsefi roman türünde yazılan eserlerin Batı'daki 'Ütopya'lara benzediği için, hepsini ütopya tarzı içinde değerlendirmişlerdir. Burada felsefi romanla ütopya türü eserlerin kısa bir mukayesesi yapılacaktır. Bunun için de ütopyanın ne anlama geldiğini ve nasıl ortaya çıktığına değinmek gerekmektedir. 'Ütopya' kelimesi Thomas More (1478-1535) tarafından ortaya çıkarılmış bir kavramdır. Her ne kadar bu kelimenin içerdiği anlam eski zamanlardan beri birçok din ve toplumlarda var olsa da, terimin kendisi XVI. yüzyılın başlarında bu düşünür tarafından '*iyi yer*' anlamında kullanılmıştır. More'un *Utopia* adlı eserinde işlenen ana tema; yazarın kendi çevresinde dini, sosyal ve siyasal alanlarda gördüğü yanlışlıkları eleştirerek, arzu ettiği ve sevdiği yerin nasıl olacağı veya

³¹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 18-19. (Hazırlayanın giriş bölümünün içinde.)

³² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 20-24.

³³ Ütopya, olması gereken bir dünyayı kurgulamayı ifade ederken, bunun tam karşısı olarak kullanılan distopyalar da olmaması gerekeni anlatmaktadır. George Orwell'in, insan hak ve hürriyetlerinin kısıtlandığı yaşanmaz bir dünyayı anlattığı, 1984'ü bu ikinci türe en iyi örneklerdendir. Yine bu türe, Aldous Huxley'in *Yeni Dünya* adlı eseri de örnek gösterilebilir.

olması gerektiği hakkında kurgulamalar yapmaktan ibarettir, denilebilir. Eserde kurguladığı; güney bölgelerdeki bir adada her şey en güzel tarzda yapılır. Raphael Hythloday (Nonsenso- bu kişi More'un felsefe talebesidir) adında bir denizci kazara bu adayı ziyaret eder ve burada beş yıl geçirir ve sonra ülkesine geri döner. More'un eseri, kendisi ve Raphael arasında geçen diyologlardan ve bu arada aynı plan üzerinde kurguladığı şehirler ve bu bölgenin yaşantısına dair anlattığı şeylerden oluşur.³⁴

Pek çok kişi More'un ütopyasının gerçekten mükemmel bir model olarak sunulduğuna inanmanın imkânsız olduğunu ifade eder. Fakat eserle ilgili göz önünde bulundurulması gereken husus ise, Utopia'nın sadece pozitif bir idealin temsilcisi değil, aynı zamanda Avrupa'nın kötülüğüne karşı olumsuz bir saldırı da söz konusudur.³⁵ More'un *Utopia*'sıyla ilgili olarak Russell şunları söyler: "More'un ütopyası, hayret edecek şekilde pek çok yönden liberaldi. Ben, o kadar dini motiflerin olduğu bir gelenekte Kominizmin fazlaca salık verildiğini düşünmüyorum. Savaş, din ve dini tolerans hakkında, hayvanların acımasızca öldürülmesine karşı ve ılımlı bir ceza hukuku lehinde bir duruş olduğunu düşünüyorum."³⁶

Fakat More'un orjinal kullanımından bir müddet sonra ütopya kelimesi '*var olmayan iyi bir yer*' anlamına gelen *eutopia* kelimesiyle birleştirilerek çok hızlı bir şekilde Batı dillerine girmiş oldu. Bu şekilde kendine yer bulan ütopya kelimesi sadece edebiyat alanında değil din alanında da zamanla bu kavram üzerinden eserler verilmeye başlandı. Ütopyanın din ile farklı düzlemlerde bağlantı kurulması, tartışma konusu olmanın yanında, hiç şüphesiz bazı dini temalı eserlerin ortaya çıkmasında da ilham kaynağı olmuştur.

Hristiyanlıkta ütopyanın rolü ise uzun bir tartışma alanına sahiptir. Aden, Millennium ve Cennet bütün bu kelimeler belirli ütöpic özelliklere sahip kavramlardır. Fakat ütopyaların insan davranışlarıyla elde edilebilmesi tartışmaya açık bir saha oluşturmaktadır. Cennetten çıkarılma ve günahkar insan doğası üzerinde birleşen vurgular, bazı yorumcuları ütopyayı anti-Hristiyan ve Heretik olarak düşünmeye götürerek, insanoğlunun bu hayatta bir ütopyayı gerçekleştiremeyeceğini ifade etmişlerdir. Fakat teolog Paul Tillich (1886-1965) gibi bazı yorumcular, aslında ütopyanın Hristiyanlığın sosyal mesajının merkezinde olduğunu öne sürmüşlerdir. Hristiyan geleneğinde özellikle kutsal cennet figürü imajları önemli bir yer tutmaktadır. Bunun tesirini ütopya tarzı eserlerde de görmek mümkündür. Mesela Dante'nin *İlahi Komedya* ve Milton'un *Kaybolmuş Cennet* adlı eserleri bu tür arasında gösterilirken, XX. yüzyılda da Roark Brendford ve Marc Connelly gibi yazarlar bu türde eser vermişlerdir.

³⁴ More, Thomas, *Utopia*, (Çev. Paul Turner), Penguin Books, London 2003.

³⁵ More, *a.g.e.*, (Giriş bölümü, s. xv.)

³⁶ Russell, Bertnard, *History of Western Philosophy*, Routledge Press, London & New York 2004, s. 480.

İslâm dünyasında da dünyadaki Cennet fikri çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Kur'an ve hadislerden etkilenererek yazılan *Mevlid* ve *Miracname-ler/miraciyeler* bu tarzın örneğini oluştururlar. Özellikle *Mi'raciyye* türü yazılan eserlerde, Hz.Peygamber'in mirac yolculuğu, başından sonuna kadar tasvir edilir. Hz.Peygamber'in semaya urucu (çıkışı), cennet, tuba, huriler, köşkler, ırmaklar ve cehennem hayatı tasvirlerini bu eserlerin temaları arasında görmek mümkündür.³⁷

Ütopya türü eserleri kendine göre haklı sebeblerle reddedenler olduğu gibi - Karl Popper (1902-1994) *Açık Toplum ve Düşmanları* adlı eserinde, ütopyacılığın şiddete ve totaliterliğe sebep olduğunu ileri sürmüş-Ernst Block (1885-1977) ve Frederik L. Polak (1907-1985) gibi düşünürler de ütopyacılığın, bütün pozitif sosyal teorilerin temel özelliği olduğunu öne sürerek, bunu savunmuşlardır.³⁸

3. Ütopya ve Teolojik/Felsefi Roman Arasındaki Temel Farklılıklar

Batı'da bir proje olarak sunulan ütopyalarla, Doğu'nun teolojik/felsefi romanları arasında hiç şüphesiz belli farklar vardır. İlk önce Doğu'nun kendine has temel öğeleri olan dini-milli unsurlar burada farklı bir tarzın ortaya çıkmasında asil etken-dir. Bu tip eserlerin ortaya çıkışında masalların, şiir ve destanların yadsınamayacak derecede önemli rolü vardır. *Gilgamiş Destanı*, *Binbir Gece Masalları*, Ebu'l A'lâ el-Ma'arrî'nin *Risâletü'l-ğufrân*'ı, Fârâbî'nin (ö. 951) *el-Medînetü'l-fâdila*'sı, İbn Bâcce'nin (ö. 1138) *Tedbîru'l-mütevahhid* adlı eseri ve daha önce ele aldığımız eserler de Doğu'nun teolojik/felsefiroman geleneğinin içinde değerlendirilebilecek yapıtlardır. Doğu'da oluşturulan bu geleneğin Batı'da 'ütopya' türünün ortaya çıkmasında belli bir rolü olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır.

Ütopya ile teolojik/felsefi roman türlerinin içeriklerine bakılacak olursa; ütopya türü eserlerin kahramanları daha çok dış dünyayla (kendi zamanının siyasi-kültürel noksanlıklarla) meşgul olmuş ve kendilerine dışarda yer bulmaya çalışmışlardır. Teolojik/felsefi romanlarda bireyler bunun tam tersine kendi 'ben'leriyle ilgilenmişlerdir. Genel olarak Doğu'daki birey temsil eden bu romanlarda kahraman, kendi benliği üzerinde yoğunlaşarak yine kendisini keşfedip bunu aşma gayreti içinde olmuştur. Bunun yanında Batı ütopyalarının temelinde bir devlet ve iktidar fikrinin merkeze alındığı gözlemlenmektedir. Bu ana temayı eserlerin genelinde görmek mümkündür. Doğu'da gerek Yunan felsefesinin gerekse diğer sebeblerin etkisiyle eserlerde toplumsal tasarıların sunulduğu bir vakıadır. Fakat bunların Batı'da yazılan ütopyalar kadar revaç bulduğunu söylemek zor olsa gerek.

³⁷ Uzun, Mustafa, "Mi'raciyye" md., *D.İ.A.*, İstanbul 2005, c. XXX, s. 136.

³⁸ Ütopyacılığı savunan ünlü düşünür Oscar Wilde, ütopyanın hayatta vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu şu şekilde belirtir: "Ütopya içermeyen bir dünya haritasının bir göz atma kadar bile değer yoktur. Çünkü o, insanlığın sürekli memleketi olan bir ülkeyi ihmal etmektedir. İnsanlık orayı vatan edindiğinde, dışarıya bakar ve daha iyi bir ülkeyi arzular. Bu yüzden gelişme ve ilerleme, ütopyanın gerçekleşmesidir." Bkz: Wilde, Oscar, *The Soul of Man Under Socialism*, Boston Luce 1910, s. 27.

Burada Yunan felsefesinde ve Orta Çağ'da toplumsal problemlerin ele alınıp işlendiği ve bu eserlerin daha sonra gelecek ütopya yazarlarına ilham kaynağı olduğunu belirtip, bu tip eserlerin bir kaç tanesine değinmekle ütopya türü eserlerin kökenine inmek ve sosyal hayata dair çözümler üreten bu mentalitenin amacını göstermeye çalışacağız. Sokrates'tan (m.ö. 470-399) itibaren ahlak-politika birbiriyle beraber işlenen temalar olmuştur. Örneğin Sokrates'a göre, filozofun vazifesi iyi vatandaşlar yetiştirmekten, devrinin gençliğini ve seçkinlerini yönetmekten ibarettir. Ahlak ilmi ve vatanseverlik birbiriyle denk olan kavramlardır. Daha sonra bu düşüncelerin geliştirilmiş şekli Plato'da (m.ö. 427-347) görülmektedir. Plato, ideal bir site için, gerçek filozofun yönettiği mükemmel bir devleti arzulamaktadır.³⁹

Bu düşüncelerin Orta Çağ'daki yansıması ise Saint Augustin (354-430)'in *The City of God (Tanrı Sitesi)* adlı eserinde görülmektedir. Augustin anılan eserinde bu dünya şehirleri ve toplumlarıyla Tanrı'nın şehri ve oradaki toplum arasındaki zıtlığı, çatışmayı anlatır. Tanrı şehrinde Tanrı'nın aşkından mülhem ilahî bir zerafet ve aşk olduğunu, fakat dünyadaki şehirlerde ise geçici aşkların ve sevgilerin olduğundan bahseder. Augustin bu gibi benzetmeleri eserinde çoğaltarak kullanır ve Tanrı şehrinin dünyadaki şehirlerle mukayesesi, Tanrı'nın şehrinin zaferiyle son bulur. Yazarın kurguladığı şehir, herhangi bir yer olarak tavsif edilmez. Daha çok manevi bir şehir hüviyetinde olan bu yerin dünyadaki göstergelerinden birisi de kilise olmalıdır. Eser cennette Azizlerin Tanrı'yı görüşünün bir tasviri ve Tanrı şehrinin sonsuz mutluluğunu betimlemesi ile sona erer.⁴⁰

İlk Çağ filozoflarından itibaren işlenen 'ideal devlet', 'kendini aşma gayreti' gibi kavramlara, daha sonraki asırlarda -özellikle Batı'da- 'ütopya' nazarıyla bakılmış ve dolayısıyla bu ve benzeri düşüncelerin sahibinin bir hayalin peşinde olduğu tezi öne sürülmüştür. Aslında bu düşünce ve görüşlerin temelinde bir hayali veya ütöpik bir dünya kurmanın ötesinde, bu dünyada bir kardeşlik toplumunun refahı için bir kanunlar sistemi meydana getirme fikri yatmaktadır.⁴¹ Bu da insanın birey-

³⁹ Bkz: Plato, *The Republic*, (İngilizceye Çev. Desmond Lee), Penguin yay., England 2007; Ayrıca bkz: Lahbabî, Muhammed Aziz, *Kapalıdan Açığa Milli Kültürler ve İnsani Medeniyet*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), TDV yay., Ankara 1996, s. 25-26; Plato'nun *Cumhuriyet*'inde bahsettiği ideal devlette, özellikle felsefi ve teolojik içeriklerin bir kısmının müslüman düşünürlerin konu ile ilgili görüşlerinde de etkili olduğunu görmekteyiz. Örneğin İbn Rüşd için ideal devletin esası, kısmen felsefi, kısmen de teolojiktir. İbn Haldun ise konunun temelini tamamen teoloji üzerine kurmaktadır. Bu üç düşünürün ideal devlet hakkındaki görüşlerinin karşılaştırması için bkz: Fakhry, Majid, "The Devolution of the Perfect State: Plato, Ibn Rushd, Ibn Khaldun", *Philosophy, Dogma and the Impact of Greek Thought in Islam* adlı eserin içinde, Variorum Press, U.S.A. 1994, s. 89-97.

⁴⁰ Bkz: St. Augustin, *The City of God Against The pagans*, (ed.&Çev. R.W. Dyson), Cambridge University Press, United Kingdom 1998; Russell, *a.g.e.*, s. 337.

⁴¹ Lahbabî, *a.g.e.*, s. 26-28.

sellikten toplumsallığa doğru dikey bir düzlemde mükemmel ulaşma gayretlerinin bir yansıması olarak görülebilir. Sonuçta insanın kemalinin bir sonraki aşaması toplumun mükemmeli yakalaması değil midir?

Toplumsal temalı bu tarz eserlerin İşlâm düşüncesindeki en belirgin örneğini, Fârâbî'nin *el-Medinetü'l-fâdıla* adlı eserinde görmek mümkündür. Fârâbî'nin faziletli bir toplum meydana getirmek üzere tasarımı verdiği erdemli devletin, Plato'nun ütöpik devletinin izlerini taşır. Filozofların kral ve kralların da filozof olmasını öneren Plato'dan farklı olarak Fârâbî, kişinin dünya ve ahiret mutluluğunu ve toplumun dirlik ve düzenliğini sağlayacak bir sistem vaad eden Kur'an'ın ortaya koyduğu hayat tarzını da dikkate alarak **ilk reis** ve **imam** diye nitelediği ideal devlet başkanının şahsında yani İşlâm halifelerinde Hz.Peygamber ile filozofun üstün özelliklerini birleştirmek istemiştir. Fârâbî tasarladığı mükemmel şehrin başkanı olacak (imam-reis) kişinin özelliklerini de eserinde sıralamaktadır.⁴²

Fârâbî'den sonra da toplumsal projeleri eserlerinde ele alan düşünürler vardır. Örneğin İbn Bâcce *Tedbîru'l-mütevahhid* adlı eserinde bireyselliği yani münzevi bir hayati ön plana çıkardığı iddia edilse de, O'nun getirmiş olduğu anlayış dinamik sosyal şartlardan vazgeçme anlamı taşımamaktadır. İbn Bâcce, insanî öğrenmenin ve fa'âl (aktif) akla yükselmenin yolunun toplum içinde mümkün olacağı görüşündedir. İbn Bâcce, mükemmel bir şehrin ve devletin nasıl olması gerektiğine de dikkat çekerek bir anlamda Fârâbî'den etkilendiğini göstermektedir.⁴³ Bu konuda Gazzâlî (ö. 1111), İbn Rüşd (ö. 1198), Nâsiruddîn Tûsî (ö. 672/1274), İbn Haldun (ö. 1406), Molla Sadrâ (ö. 1636)⁴⁴ gibi düşünürler de Fârâbî'nin açmış olduğu bu yolda eser veren düşünürlerden sadece bir kaç tanesidir.⁴⁵

⁴² Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed, *Maba'di arâu-ehli'l-medineti'l-fâdıla- al- Fârâbî on The Perfect State*, (Çev. Richard Walzer), Oxford 1985, s. 229-253; Ayrıca bkz: Kaya, Mahmut, "Fârâbî" md., *D.İ.A.*, İstanbul 1995, c. XII, s. 154; Corbin, *a.g.e.*, s. 160,164-165; De Boer, *a.g.e.*, s. 122-123; Akyüz, Yahya, "Fârâbî'nin Türk ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara 1982, c. 15, Sayı 2, s. 83-85.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hawi, Sami S., *Islamic Naturalism and Mysticism*, E. J. Brill yay., Leiden 1974, s. 73-74; Corbin, *a.g.e.*, s. 233; De Boer, *a.g.e.*, s. 180-181; Leaman, Oliver, *An Introduction to Classical Islamic Philosophy*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002, s. 187-190.

⁴⁴ Molla Sadrâ'nın sosyo-politik konularda adı anılan diğer filozoflardan biraz daha fazla politika üzerinde durduğu söylenebilir. Fârâbî politika üzerinde konuşurken, zihninde ideal bir siyaset fikrine sahiptir. Fârâbî kendine göre çizdiği bir yer ve o yerin idarecileri hakkında bazı öneriler getiren *el-Medinetü'l-fâdıla*'dan bahseder. Molla Sadrâ da dikkatini, ütopyacı veya ideal siyaset ve reel politika üzerine hasretmiştir. Fakat Sadrâ'nın yaklaşımı Fârâbî'ninkinden farklıdır. Örneğin Molla Sadrâ hem beşeri siyaset hem de kökeni faal akıl olan bir politikayla ilgilenmiştir. Bu yönüyle Sadrâ, siyasete 'hümanizm' hakkın-

Teolojik/felsefi roman ile ütopya türü eserler arasındaki bir diğer fark da; ütopyalarda istenen, özlenen bir devletin veya toplumun hayali kurgulanırken teolojik/felsefi romanlarda bu temalar işlenmez. Bunun sebebi olarak İslâm dininin dünyaya önem vermediği, Müslümanların dünyayı bir imtihan yeri olarak algılayıp bundan dolayı da geçici ikamet yeri olarak düşünülen bu dünyayı zihinlerde süsleyip daimi bir kalacak mekan oluşturma gibi fikirlere iltifat edilmediği gibi sebepler öne sürülmektedir.⁴⁶

Ütopya geleneğinden etkilenmiş olup Batı dünyasının dışında da bu tür eserler verilmiştir. Çin'den Hindistan'a oradan Güney Afrika'ya kadar ütopya türü yapıtları görmek mümkündür. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus, ütopyaları ortaya çıktıkları dönemden ayrı düşünmemektir. Genelde yazarı ütopya yazmaya iten ana etken, yazarın içinde bulunduğu olumsuzluklardır. İşte ütopyayı bu olumsuzları giderecek ya çözüm önerileriyle beraber ortaya koyduğu fikirlerden ya da tamamıyla hayal ürünü veya ideal denilebilecek düşüncelerden oluşan eserler meydana getirir.

Osmanlı'nın son döneminde Tanzimat ile başlayan süreç içinde varolan, Osmanlı dünyasını eleştiren bir aydın tipinin gelişmesi ile ütopya türü eserler çoğalmaya başlamıştır. Doğal olarak işlenen temalar öncekilere nazaran farklıdır. Bu eserler çoğu zaman bir rüya şeklinde okuyucuya sunulmaktadır. Bunlara; Molla Davutzaade Mustafa Erzurumî'nin *Rü'yada Terakkî ve Medeniyet-i İslâmiyeyi Rü'yet* (Dersaadet Sultan Hamam: Kader Matbaası 1329) adlı eseri. Bunun yanında Kılıçzade İbrahim Hakkı'ya ait *Pek Uyanık Bir Uyku* adlı yazı ve Rüşenî'nin *Müslümanların Gaye-i Hayaliyesi* ismini taşıyan metinler örnek olarak gösterilebilir.⁴⁷

Sonuç

İslam düşünce geleneğinde teolojik/felsefi roman türü eserlerin ana temasını, bireyin verili potansiyellerini aktüelleştirerek, kendi kendine neleri başarabileceği oluşturmaktadır. Buna İslâm Hümanizmi adını verdik. Bu hümanizm, insanın temel gerçekleri keşfedebilmesini mümkün kılan bir epistemik (bilgisel) ve ontik (fitri) yapıya sahip olduğunu kabul etmek anlamında içinde rasyonalizmi de barındırmaktadır.

Bu tür eserlerde insan bir yolcu olarak değerlendirilip, onun bu yolculukta neyi aradığı önemli bir yer tutmaktadır. Kısaca eserlerdeki kahramanlar, bir arayış

da açılımlar getirmiştir. Ayrıntı için bkz: Davari, Reza, "Mulla Sadra and Fârâbî's Ideas of The Ruler of Utopia", *World Congress on Mulla Sadra*'ya sunulan tebliğ, Tahran 1999.

⁴⁵ Ütopya ve İslâmî politik düşünce hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aziz, Al-Azmeh, *Islams and Modernities*, London 1993, s. 89-103.

⁴⁶ Özgül, M. Kayahan, "Bir Ütopya Taslağı: Hayat-ı Muhayyel", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1988, s. 133-160.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Özgül, *a.g.m.*, s. 133-160; Demir, Fevzi, "XX.Yüzyıla Girerken Türk Düşününde 'Yarın'ın 'Rüya' Olarak Sunuluşuna İlişkin Gözlemler ve Sonuçları", *Mülkiye*,c. XXIV, Sayı 222, s. 215-225.

yolculuğu içindedirler. Bu yolculuğun temel sebebi olan arama olayı, aktif olmayı gerektirir. Beklemek ise pasifliği. İnsanın kendini keşfetme adına yapılan bu arayış seyahatlarında, bir zihni tekâmülün de beraberinde olduğu açıktır. İslam düşüncesinin Felsefe, Kelam, Tasavvuf gibi disiplinlerinde belirgin olarak işlenen bu tema, bireyin her yönüyle insan-ı kâmil seviyesine ulaşma gayretleri olarak görülebilir. Özetle bu arayış yolculuğu maddi seyahatten daha ziyade, manevi bir yolculuk olarak karşımızda durmaktadır.⁴⁸

BİBLİYOGRAFYA

- Akkach, Samir, *Cosmology and Architecture in Premodern Islam*, New York 2005.
- Akyüz, Yahya, “Fârâbî’nin Türk ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı II, c. XV, Ankara 1982.
- Al-Roubi, Abu Shadi, “Ibnul-Nafees as a Philosopher”, *Bulletin of Islamic Medicine*, sayı: IV, II, Kuveyt 1982.
- Alighieri, Dante, *Divine Comedy*, (İngilizce’ye Çev. John D. Sinclair), Oxford University Press, London 1971.
- Attâr, Feridüddîn Nîsâbüri, *Mantku’t-tayr*, (Arapça’ya Çev. Muhammed Cum’a), Dârü’l-Endülüs, Beyrut 2002.
- Aziz, Al-Azmeh, *Islams and Modernities*, London 1993.
- Birinci, Necati, “A’mâk-ı hayâl” md., *D.İ.A.*, c. II, İstanbul 1989.
- Botterill, Steven, *Dante And The Mystical Tradition Bernard Of Clairvaux In The Commedia*, Cambridge University Press 1996.
- Conrad, Lawrence I., “Thorough the thin veil: On the Question of Communication and the Socialization of Knowledge in Hayy ibn Yaqzan”, *The World of Ibn Tufayl* adlı eserin içinde.
- Corbin, Henry, *Avicenna And The Visionary Recital*, (Çev. Willard R. Trask), Princeton University Press, New Jersey 1990.
- *History of Islamic Philosophy*, (Çev. Liadain Sherrard-Philip Sherrard), London 1993.
- Davari, Reza, “Mulla Sadra and Fârâbî’s Ideas of The Ruler of Utopia”, *World Congress on Mulla Sadra*’ya sunulan tebliğ, Tahran 1999.
- De Boer, T. J., *The History of Philosophy in Islam*, (Çev. Edward R. Jones, B. D.), New York 1967.
- Defoe, Daniel, *The Life and Adventures of Robinson Crusoe*, London 1969.
- Demir, Fevzi, “XX.Yüzyıla Girerken Türk Düşününde ‘Yarın’ın ‘Rüya’ Olarak Sunuluşuna İlişkin Gözlemler ve Sonuçları”, *Mülkiye.*, c. XXIV, Sayı 222.
- Derleme, *The World of IbnTufayl- Interdisciplinary Perspectives of Knowledge in Hayy Ibn Yaqzan* adlı eserin içinde, Haz. Lawrence I. Conrad, Brill yay., Leiden-Newyork-Köln 1996.
- Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı Meâl-Tefsîr*, (Çev. Cahit Koytak-Ahmed Ertürk), İşaret yay., İstanbul 2000.
- Fakhry, Majid, “The Devolution of the Perfect State: Plato, Ibn Rushd, Ibn Khaldun”, *Philosophy, Dogma and the Impact of Greek Thought in Islam* adlı eserin içinde, Variorum Press, U.S.A. 1994.

⁴⁸ Yalçınkaya, Şerife, “Yol Metaforu ve Klasik Türk Edebiyatında Arayış Yolculukları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 13, Ocak 2007.

- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed, *Maba'di arâu-ehli'l-medîneti'l-fâdula- al- Fârâbî on The Perfect State*, (Çev. Richard Walzer), Oxford 1985.
- Fedwa Malti-Douglas, "Hayy Ibn Yaqzan As Male Utopia", *The World of IbnTufayl* adlı eserin içinde.
- Fyre, Northrop, *The Great Code: The Bible and Literature*, New York 1983.
- Hawi, Sami S., *Islamic Naturalism and Mysticism*, E. J. Brill yay., Leiden 1974.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfe ve'l-ullâf*, (*Güvercin Gerdanlığı Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Çev. Mahmut Kanık), İnsan yay., İstanbul, 2005.
- İbn Nefîs, Ebû'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm, *er-Risâletü'l-Kâmilîyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, (nşr. Max Meyerhof-Joseph Schacht), Oxford 1968.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn, *Kıssatü Salâmân ve Absâl*, (*Tis'u resâil fi'l-hikmeti ve't-tabî'iyât* adlı eserin içinde, nşr. Dâru'l-Arab, 2. Baskı, Kâhire trs.
- "İbn Sînâ'nın Hayy İbn Yakzân Risalesinin Yazılışı ve Orjinalliği", (*Hayy İbn Yakzân (Ruhun uyanışı –İbn Tufeyl-İbn Sinâ* adlı eserin içinde, Çev. Derya Örs), İnsan yay., İstanbul 2003.
- İbn Tufeyl, Ebû Bekir Muhammed b. Abdîmelik b. Muhammed el-Kaysî, *Kitâbü esrâri'l-hikmeti'l-meşrikiyye & Risâletü Hayy b. Yakzân*, Basım yeri yok 1327/1909; İbn Tufeyl, *Ruhun Uyanışı ya da Hayy İbn Yakzân'ın Olağanüstü Serüveni*, (Haz. N. Ahmet Özalp), İnsan yay., İstanbul 1985.
- Kahya, Esin, "İbnü'n-Nefîs" md., *D.İ.A.*, c. XXI, İstanbul 2000.
- Kaya, Mahmut, "Fârâbî" md., *D.İ.A.*, c. XII, İstanbul 1995.
- Kraemer, Joel L., *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival of the Buyid Age*, Brill Leiden 1992.
- Kruk, Remke, "İbn Tufayl: A Medieval Scholar's Views On Nature", *The World Of Ibn Tufayl* adlı eserin içinde.
- Kutluer İ.- Katipoğlu, H., "Hayy b.Yakzân" md., *D.İ.A.*, c. XVI, İstanbul 1997.
- Lahbabî, Muhammed Aziz, *Kapalıdan Açığa Milli Kültürler ve İnsani Medeniyet*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), TDV yay., Ankara 1996.
- Leaman, Oliver, *An Introduction to Classical Islamic Philosophy*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002.
- Meyerhof Max-Schacht, Joseph, *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafis*, Oxford 1968.
- Molla Câmî, *Salaman ve Absal*, (Derleyen: Sadık Yalsızuçanlar), Timaş yay., İstanbul 1999.
- More, Thomas, *Utopia*, (Çev. Paul Turner), Penguin Books, London 2003.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Three Muslim Sages*, U.S.A. 1969.
- Özgül, M. Kayahan, "Bir Ütopya Taslağı: Hayat-ı Muhayyel", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1988.
- Pastor, C. F. Antonio, *The Idea of Robinson Crusoe.*, Watford: Gongora Press 1930.
- Plato, *The Republic*, (İngilizceye Çev. Desmond Lee), Penguin yay., England 2007.
- Russell, Bertnard, *History of Western Philosophy*, Routledge Press, London & New York 2004.
- Russel, G. A., *The Impact of The Philosophus Autodidactus: Pocockes, J. Locke and The Society of Friends*, (ed. G. A. Russell), Leiden E. J. Brill 1994.
- Sevgi, H. Ahmet, "Mantuku't-tayr" md., *D.İ.A.*, c. XXVIII, Ankara 2003.
- Sharif, M. M., *A History of Muslim Philosophy*, I-II, Yeni Delhi 2001.
- Skalmowski, W., "The Seven Valleys of Attar", *Orientalia Loveniencia Periodica*, sayı: 23, Leuven 1992.
- St. Augustin, *The City of God Against The Pagans*, (ed.&Çev. R.W. Dyson), Cambridge University Press, United Kingdom 1998.

-
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed, *Kıssatü'l-ğurbetü'l-ğarbiyye*, Ruhun Yolculuğu, Çev. İsmail Yakıt, *İslâm Felsefesi'nde Sembolik Hikayeler* adlı eserin içinde, İnsan yay., I. Baskı, İstanbul 1997.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “İlahi Komedy” md., *Diyanet İslam Ansiklopedisi (D.İ.A.)*, c. XXII, İstanbul 2000.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı hayâl*, (Haz. Dr. Osman Gündüz), Akçağ yay., Ankara 2005.
- Tozer, H. F., *An English Commentary on Dante's Divine Comedia*, New York 1975.
- Uzun, Mustafa, “Mi'râciyye” md., *D.İ.A.*, c. XXX, İstanbul 2005.
- Ülken, H. Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ülken yay., İstanbul 1983.
- Walker, Paul E., “Philosophy of Religion in al-Fârâbî, Ibn Sina and Ibn Tufayl”, *Reason and Inspiration in İslâm* adlı eserin içinde, ed. Todd Lawson, New York 2005.
- Wilde, Oscar, *The Soul of Man Under Socialism*, Boston Luce 1910.
- Yalçınkaya, Şerife, “Yol Metaforu ve Klasik Türk Edebiyatında Arayış Yolculukları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 13, Ocak 2007.